

University of Groningen

Over de plaats van leven en dood in het neolithicum. Een landschapsbenadering van de trechterbekercultuur in Drenthe

Wiersma, J. J.; Raemaekers, D. C. M.

Published in:

Gevormd en omgevormd landschap. Van prehistorie tot Middeleeuwen

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2011

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Wiersma, J. J., & Raemaekers, D. C. M. (2011). Over de plaats van leven en dood in het neolithicum. Een landschapsbenadering van de trechterbekercultuur in Drenthe. In M. J. L. T. Niekus (editor), *Gevormd en omgevormd landschap. Van prehistorie tot Middeleeuwen* (blz. 32-43). Drents Prehistorische Vereniging.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

DPV9
1 9 1 3 2 0 0 8

Gevormd en omgevormd landschap van **Prehistorie tot Middeleeuwen**

onder eindredactie van **Marcel J.L.Th. Niekus**

drents
prehistorische
vereniging

colofon

Eindredactie: **drs. Marcel J.L.Th. Niekus**

Redactie: **drs. Marcel J.L.Th. Niekus, drs. Sipke van der Zee, dr. Tineke Looijenga & ing. Fokke Kiestra**

Vormgeving & opmaak: **drs. Frans de Vries (ToonBeeld fotografie & vormgeving)**

De afbeeldingen in deze publicatie zijn, tenzij anders vermeld, gemaakt door de auteur(s)

© 2011

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur(s) en/of de rechthebbende(n).

Informatie over de Drents Prehistorische Vereniging is te vinden op www.dpv.nu

Gevormd en omgevormd landschap
van Prehistorie tot Middeleeuwen

inhoudsopgave

	Ten geleide	4
	Voorwoord	6
artikel	Rendierjagers langs de flank van de Veluwe <i>Prehistorische jagers van de Hamburgcultuur in het Kootwijksche Veld bij Stroe (gemeente Barneveld)</i> E. Rensink & J.-W. de Kort	8
artikel	Het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) als bron voor het verleden <i>Een analyse van laat-paleolithische en mesolithische vindplaatsen in het pleistoceen Noordenveld (Dr.)</i> E.M. Slootweg	22
artikel	Over de plaats van leven en dood in het neolithicum <i>Een landschapsbenadering van de Trechterbekercultuur in Drenthe</i> J.J. Wiersma & D.C.M. Raemaekers	32
artikel	Prehistorische boeren langs de beek <i>Vindplaatsen uit het neolithicum en de vroege bronstijd in het Drentsche Aa-gebied en hun relatie tot oppervlaktewater</i> S.-J. Dresscher	44
artikel	Landschapsovergangen zijn mooie onderzoeksobjecten <i>Een archeologische kijk op het Groninger kustlandschap</i> H.A. Groenendijk	60
artikel	De gang naar een ander landschap <i>De ontginning van de (klei-op-)veen-gebieden in Fryslân gedurende de late ijzertijd, Romeinse tijd en middeleeuwen (van ca. 200 v. Chr. tot ca. 1200 n. Chr.)</i> G.J. de Langen	70
artikel	Het land Threat <i>Schets van het Drentse cultuurlandschap in de vroege middeleeuwen</i> H.T. Waterbolk	98
artikel	Graantransport over water <i>Het maritieme cultuurlandschap van Zuidwest-Drenthe in de middeleeuwen</i> H.R. Reinders	110
artikel	Van cultureel streekdiagram tot landschapsbiografie <i>Een overzicht van vijftig jaar landschapsarcheologie in Drenthe</i> J.C.A. Kolen & M.J.L.Th. Niekus	132

artikel 3

Een landschapsbenadering van de Trechterbekercultuur in Drenthe

Over de plaats van leven en dood in het neolithicum

J.J. Wiersma ① & D.C.M. Raemaekers ②

① Inleiding

Archeologische resten liggen vaak diep verscholen in de ondergrond. In Drenthe echter, liggen ze vaak gewoon aan het oppervlak. De bekendste archeologische resten van Drenthe zijn ongetwijfeld de hunebedden. Dit zijn de meest opvallende overblijfselen van de Trechterbekercultuur (TRB). In deze bijdrage staat de vraag centraal op welke wijze de hunebedbouwers gebruik maakten van het Drentse landschap. Deze vraag wordt onderzocht door de verschillende vondsttypen in hun landschappelijke context te plaatsen en ten slotte in samenhang te bestuderen.

De TRB treffen we niet alleen in Drenthe aan, maar in een groot deel van Noord-Europa: van Noord-Nederland tot in Polen en Zuid-Scandinavië. Binnen deze cultuur zijn verschillende regionale groepen te onderscheiden, waaronder de Westgroep waar de Nederlandse TRB toe behoort (Bakker, 1979). In Nederland komen vindplaatsen van de TRB voor ten noorden van de (Oude) Rijn, waarbij de meeste vindplaatsen aangetroffen zijn op de Hondsrug in Drenthe. Rond 3400 v. Chr. deed de TRB zijn intrede in Nederland. Er was sprake van een eenvoudige agrarische econo-

mie, waarbij in de beginfase het jagen en verzamelen nog in belangrijke mate bijdroeg aan de voedselvoorziening (Van Ginkel, Jager & Van der Sanden, 1999: 43). Lanting & Van der Plicht (1999/2000) stellen een einddatering van misschien wel 2750 v. Chr. voor.

Het Fries-Drents Plateau was tot ver in het midden-neolithicum bedekt met een dicht loofbos, vooral op plaatsen waar het keileem dicht onder de oppervlakte aangetroffen wordt. Het bos bestond voor een groot deel uit eik (*Quercus*), iep (*Ulmus*) en Linde (*Tilia*). Linde had de overhand. Rond nederzettingen kwamen grassen (*Gramineae*) en kruidachtigen (o.a. *Plantago lanceolata*) voor. Ook varens (*Pteridium*) hadden hun aandeel in de ondergroei. Aan het einde van de TRB neemt linde sterk in belang af. Granen (*Cerealia*) komen vanaf nu ononderbroken voor in de pollendiagrammen (Bakker, 2003: 14 en 64). Spek (2004: 121-129) gaat ervan uit dat de invloed van de mens in deze periode veel ingrijpender en grootschaliger was dan ooit tevoren en zich niet meer aanpaste aan wat de natuur bood maar de natuur op grote schaal naar eigen hand zette. In de TRB-periode had

men te maken met een mozaïeklandschap van primair bos, secundair bos, zoomvegetaties, struwelen, akkerland dat actief in gebruik was, verlaten akkerland dat begraasd werd, halfnatuurlijk grasland en heide.

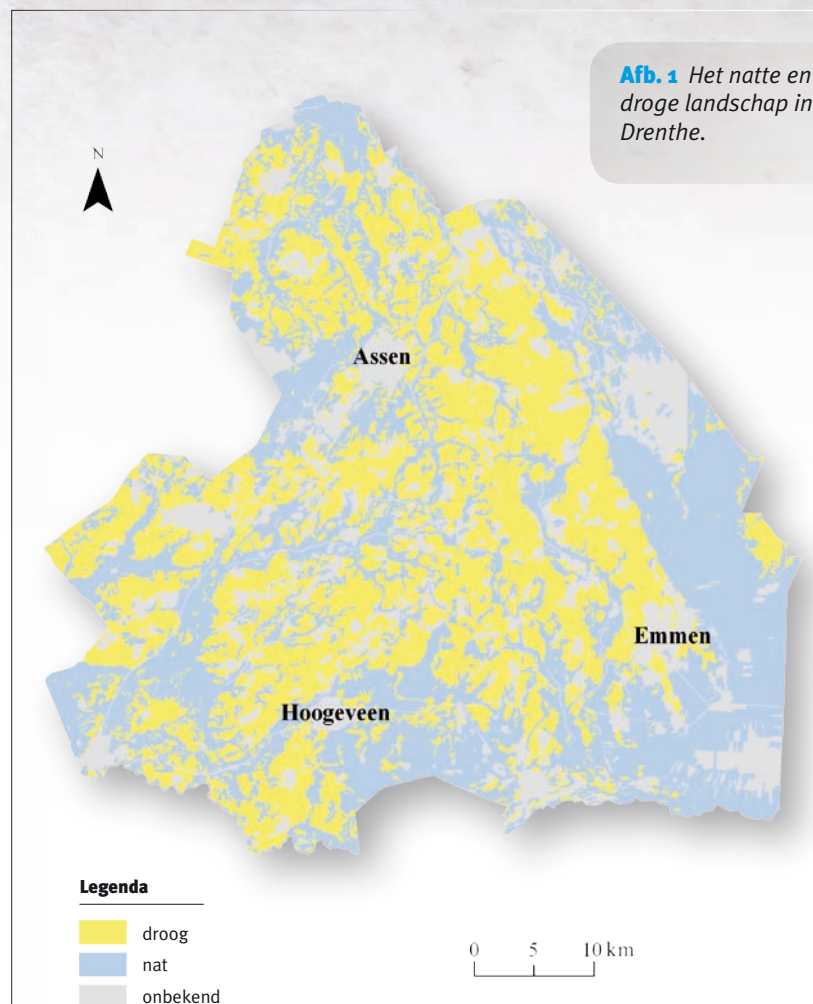
Het onderzoek is uitgevoerd op basis van een literatuurstudie waarbij vondsten zoals de hunebedden, vlakgraven, nederzettingen en vondsten uit natte context in kaart zijn gebracht. Vervolgens zijn, voor zover mogelijk, deze gegevens in het Geografisch Informatie Systeem (GIS) *ArcMap* ingevoerd. In het GIS zijn verder verschillende digitale kaarten ondergebracht om de relaties tussen vondsten en landschap te kunnen onderzoeken. Hiervoor zijn de bodemkaart en de geomorfologische kaart gebruikt. ③

② De archeologie van drie landschappen

2.1 Het natte landschap

Op plaatsen waar het water stagneerde konden zich vanaf ongeveer 7000 v. Chr. moerassen en venen vormen (Van Gijssel & Van der Valk, 2005: 62). Deze venen besloegen uiteindelijk een groot deel van Drenthe (**afb. 1**). Grote hoogvenen ontstonden in de lagere delen en vooral daar, waar de natuurlijke afvloeiing gebrekkig was of geheel ontbrak. Vooral in het oosten was een groot hoogveenlandschap te vinden, het Bourtangerveen. Daarnaast zullen er talloze kleinere veentjes geweest zijn in Drenthe. Het veenlandschap bood de mens weinig; voedsel kon er niet verbouwd worden en bruikbare grondstoffen waren niet aanwezig. Bovendien was het veen een moeilijk toegankelijk en gevaarlijk gebied. Men kon er verdwalen en als men

niet oppaste ook verdrinken. De regelmatig voorkomende grondmist geeft het veenlandschap een mysterieuze uitstraling (Van Vilsteren, 2002: 22-23).

2.1.1 De vondsten

Hoewel er meestal geen uitgebreide informatie bekend is over vondsten die in het veen zijn gedaan, trekken ze sinds een jaar of twintig wel steeds meer aandacht. Ze vormen een moeilijke vondstcategorie; vaak weten we alleen uit vondstmeldingen en krantenverslagen dat er vondsten gedaan zijn, maar de vondsten zelf zijn inmiddels verdwenen. We noemen dit 'papieren vondsten'. De veenvondsten zijn lang geleden door turfgravers ontdekt en over de vondstomstandigheden is niet veel bekend. Bovendien gingen veel vondsten na de ontdekking snel verloren omdat de vondsten nog tijdens de veenwinning werden ondergewerkt of na verloop van tijd werden weggegooid. De vondstmeldingen, die vaak summiere en ongeloofwaardige informatie verstrekken, geven nog enige gegevens over hun voormalige bestaan. In enkele gevallen kwamen de vondsten wel bij een museum of geïnteresseerde particulier terecht (Van der Sanden, 1995: 79, 2002: 96).

De TRB heeft haar sporen achtergelaten in het Drentse veen. Het Drentse veen werd gebruikt om voorwerpen achter te laten ('deposities'), maar er zijn ook houten constructies aangetroffen. De meest bekendste constructie is de in 1936 opgegraven Smeulbrandenweg. Lange tijd werd deze veenweg aangezien voor de noordelijke tak van de Valtherbrug met een datering in de ijzertijd. Nader onderzoek wees uit dat dit deel van de Valtherbrug veel ouder is. Daarnaast is een tweede veenweg bekend, de in 1912 opgegraven Buinerweg. Ook deze weg werd in eerste instantie te jong gedateerd. Beide wegen stammen uit de periode 3400-3100 v. Chr. en zijn tot dusver de oudst bekende veenwegen van Nederland (Van der Sanden, 2002: 104-110).

Over de deposities is meer te vertellen. Het gaat om aardewerken potten, runderhoorns en vuurstenen bijlen. Er zijn op vijf plaatsen aardewerkvondsten aangetroffen. De eerste vondst is in 1919 in het veen bij Weerdinge gedaan. Er werden scherven van een TRB-emmer aangetroffen met mogelijk scherven van nog één of meer potten. Tevens waren er botresten aanwezig. Het is echter niet zeker of deze botresten tot de vondst behoren. In ca. 1930 is een complete TRB-schaal opgegraven bij het riviertje de Runde, ten noordwesten van Barger-Compascuum. Vervolgens is in 1931 in het Noordveen bij Weerdinge een terrine ontdekt en in 1932 scherven van een conische pot in het dal ten zuidwesten van de Kampervenen bij Valthe. Tot slot zijn in ca. 1948 bij het Exloërveen scherven van twee potten aangetroffen (Bakker & Van der Sanden, 1995: 135-144). Daarnaast komen

drie deposities van runderhoorns voor. De eerste is vermoedelijk in 1887 bij Vries ontdekt, de volgende in 1915 bij Weerdinge en de derde in 1932 bij Odoorn. Het betreffen overblijfselen van huisrunderen (Prummel & Van der Sanden, 1995: 92-97). Tot slot zijn er op ca. 60 locaties bijlen aangetroffen. Het gaat hierbij om zowel enkelvoudige als meervoudige depots. Opvallend is de grote lengte van de bijlen, de goede kwaliteit en de aanwezigheid van oker. Daarnaast bevatten de bijlen geen sporen van gebruik, maar wel sporen van frictie door zachte materialen. De bijlen werden klaarblijkelijk ingepakt in berkenbast of ander organisch materiaal voordat ze gedeponeerd werden. De bijlen werden gedeponeerd nabij nederzettingen en graven. Deze depots worden zowel in natte gebieden als op de overgang van nat naar droog aangetroffen (Wentink, 2006: 43, 71-72, 89).

2.1.2 Interpretatie

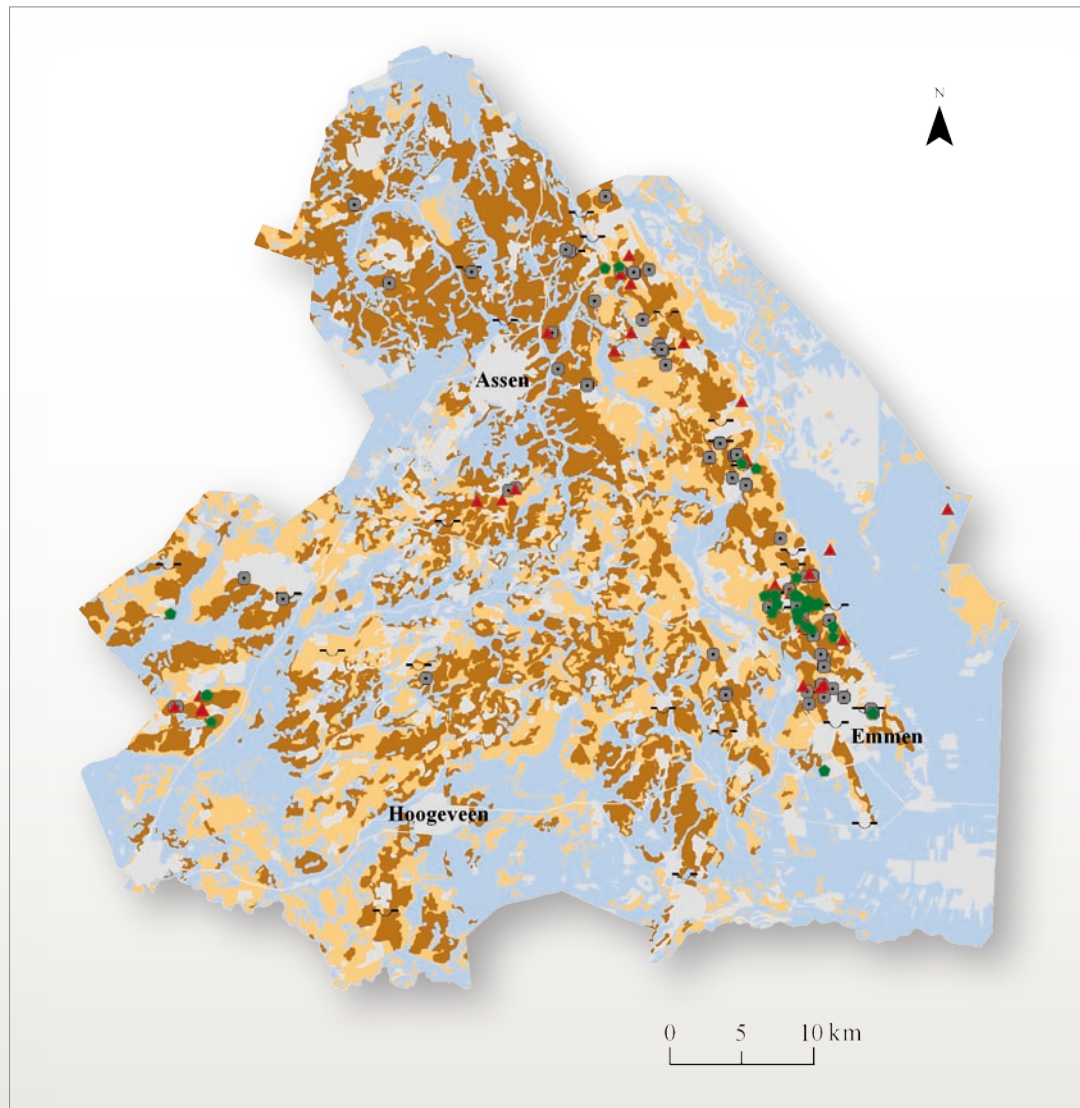
Het veen was een moeilijk toegankelijk en gevaarlijk gebied. Waarom vinden we hier dan vondsten? En wat hebben ze te betekenen? De algemene mening is dat de beschreven vondsten als rituele vondsten geïnterpreteerd kunnen worden. Prummel en Van der Sanden (1995: 116) geven aan dat het veen geen gebied is waar men runderen houdt en dat de runderhoorns dus niet de overblijfselen zijn van dieren die hier gestorven zijn. De deposities van runderhoorns zijn bewust gedaan en duiden mogelijk op het afsmecken van vruchtbaarheid van de veestapel. Ook het aangetroffen aardewerk duidt op offers, namelijk voedseloffers. Bij één aardewerkvondst waren botresten van dieren aanwezig. Mochten deze resten tot de vondst behoren dan is een voedseloffer aannemelijk. Ook uit het buitenland zijn dergelijke vondsten bekend (Van der Sanden, 1995: 144).

Ter Wal (1995/1996: 146-148) onderscheidt drie categorieën bijldepots: bewaarvondsten, verlies en rituele depots. De categorie bewaarvondsten omvat één of meer voorwerpen die om verschillende redenen achtergelaten zijn om ze later weer op te halen. Het kan bijvoorbeeld gaan om een vuursteenvoorraad die is begraven om het vers te houden, het eigendom van een groep of persoon die de voorwerpen in roerige tijden heeft verborgen om diefstal te voorkomen of een handelsvoorraad van een handelaar of ambachtsman. Het voorkomen van enkelvoudige depots kan hier niet mee verklaard worden, evenals het feit dat de bijlen uit het veen duidelijk groter zijn dan bijlen uit andere contexten. De tweede mogelijkheid is verlies. Ook deze optie schuift Ter Wal terzijde omdat het niet waarschijnlijk is dat het veen druk bezocht werd. Bij

de categorie rituele depots gaat het om offers waarbij één of meer voorwerpen met een specifiek doel zijn neergelegd, bijvoorbeeld om een bovennatuurlijke macht gunstig te stemmen, te verzoeken, te prijzen en te bedanken. Daarnaast kan het gaan om alternatieve grafgraven waarbij de gaven bestemd zijn voor een overleden of nog te overlijden persoon in plaats van een bovennatuurlijke macht. De interpretatie van de laatste categorie acht Ter Wal het meest waarschijnlijk.

Veenwegen worden vaak gezien als onderdeel van een wegennet (bijv. Casparie, 1987: 63, 2005: 403). Van der Sanden (2002: 110) sluit echter een rela-

tie met deposities niet uit. Op korte afstand van de Smeulbrandenweg zijn een runderhoorn en een bijl-depot aangetroffen. Het is goed mogelijk dat deze veenweg een rol heeft gespeeld bij rituele handelingen. In het buitenland worden dergelijke handelingen op een houten constructie als offerplatform aangeduid (Van der Sanden, 2002: 188-189). Als moerassen als gevaarlijk werden gezien is het niet aannemelijk dat men een transportroute aanlegde in het veen voor bijvoorbeeld de handel. Voor de jacht hoefde men evenmin naar het veengebied. Zeker zolang geen enkele veenweg bekend is die twee droge plekken met elkaar verbindt, is het goed mogelijk dat de

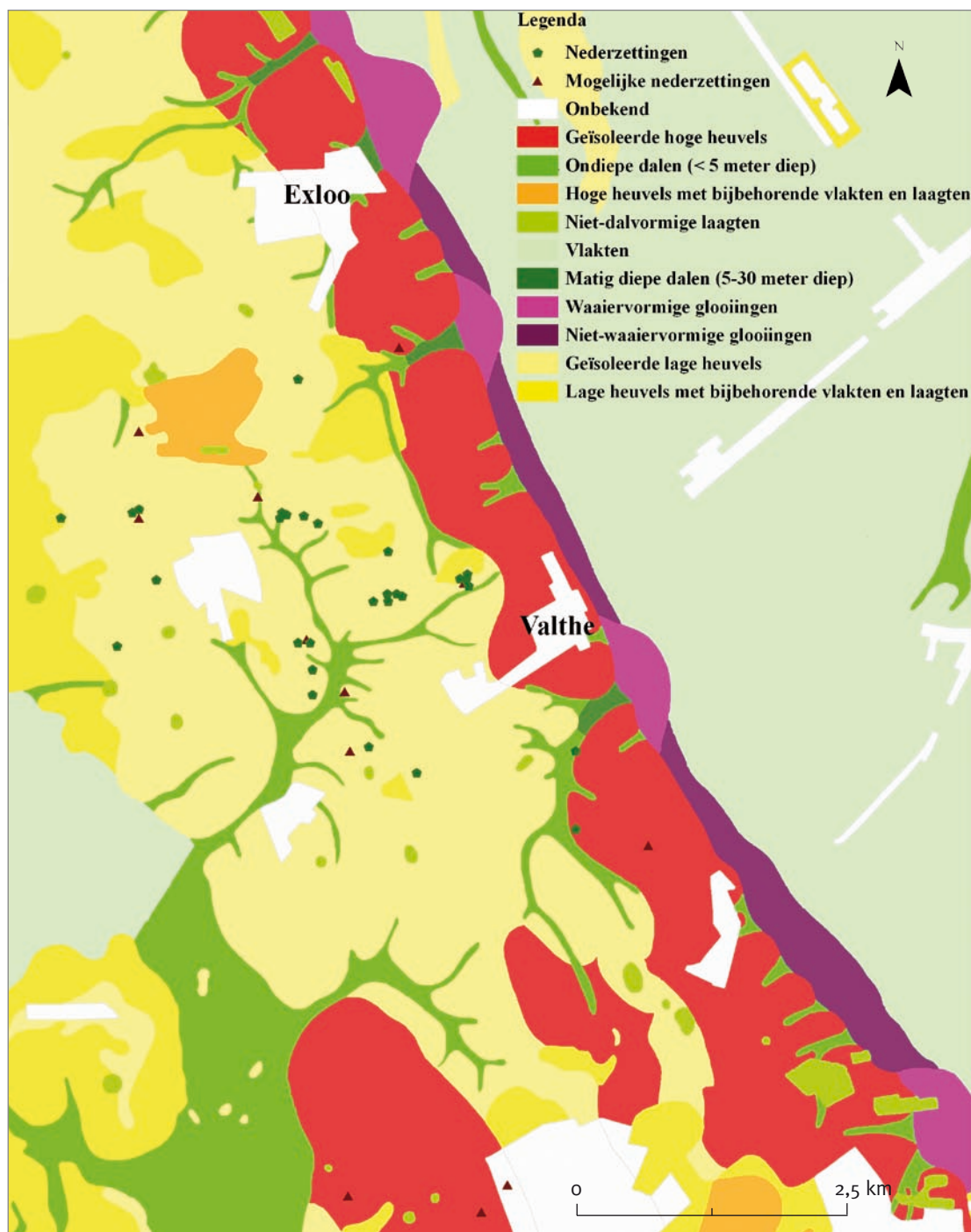

Afb. 2 De verspreiding van (mogelijke) nederzettingen, hunebedden en vlakgraven in Drenthe.

Legenda

- nederzettingen
- ▲ mogelijke nederzettingen
- ⊗ hunebedden
- - vlakgraven
- leemrijk
- leemarm en zwak lemig
- natte gebieden
- onbekend

Afb. 3 De geomorfologie van het gebied tussen Valthe en Exloo.

veenwegen leiden naar rituele plaatsen in het veen. Samengevat kan worden gesteld dat het veenlandschap een bijzondere plaats innam in de

Drentse TRB. Hier vonden specifieke activiteiten plaats waarbij de relaties tussen de mensenwereld en de spirituele wereld werden vormgegeven.

2.2 De droge landschappen: Hondsrug en keileemplateau

De droge landschappen van Drenthe bestaan uit de Hondsrug en het keileemplateau. Het keileemplateau wordt zuidelijk begrensd door het oerstroombdal van de Vecht terwijl het oerstroombdal van de Hunze de noordoostkant begrensd. De Hondsrug vormt de oostelijke begrenzing van het keileemplateau.

2.2.1 Een plaats voor het leven

Om een beeld te verkrijgen van de landschappelijke ligging van de bewoonde plaatsen dient een belangrijke analytische stap te worden genomen, aangezien de opgravingsgegevens op dit punt duidelijk te kort schieten. Nederzettingenlocaties van de TRB zijn niet opgegraven, dus zijn we afhankelijk van de meldingen van vondstmateriaal die de afgelopen decennia zijn gedaan. Locaties waar twee of drie vondstcategorieën (aardewerk, steen/vuursteen, steen/zandsteen, kwartsiet, klopsteen/*retouchoir* of steen/graniet) zijn aangetroffen zijn hier als nederzettingen beschouwd en vindplaatsen met alleen aardewerk of steen/vuursteen zijn als mogelijke nederzettingen meegenomen in de analyse.

Met deze bewerkingsslag als vertrekpunt is duidelijk dat de nederzettingen vooral zijn aangetroffen op de Hondsrug (afb. 2: zie twee pagina's hiervoor). Tussen Valthe en Exloo is een sterke concentratie waar te nemen. Het kaartbeeld maakt duidelijk dat de nederzettingen zich concentreren op de Hondsrug, terwijl de mogelijke nederzettingen meer verspreid over de Hondsrug en deels op het keileemplateau in het westen van Drenthe liggen. Dit is een aanwijzing dat de twee categorieën mogelijk anders geïnterpreteerd dienen te worden en dat de mogelijke nederzettingen van

een andere interpretatie dienen te worden voorzien. Bij het kiezen van locaties voor de aanleg van nederzettingen ging men selectief te werk. Daarbij speelden meerdere vestigingsfactoren een rol. In verschillende buitenlandse nederzettingenstudies (bijv. Madsen, 1982; Jensen, 1982; Midgley, 1992) kwam naar voren dat oppervlaktewater een belangrijke factor voor de locatiekeuze was. De eerste auteur heeft voor haar bachelorscriptie onderzocht wat de landschappelijke ligging van TRB-nederzettingen in Drenthe is. Dit onderzoek wees uit dat de afstand tot de natuurlijke waterlopen niet belangrijk lijkt te zijn. Het niet meenemen van andere waterbronnen in deze analyse kan invloed hebben gehad op de resultaten, want als we kijken naar de geomorfologische kaart van Drenthe dan zien we verschillende niet-dalvormige laagten en ondiepe dalen, minder dan vijf m diep, in de directe omgeving van de nederzettingen liggen (afb. 3). Sommige van deze ondiepe dalen lijken in contact te staan met het natte gebied. Het is dus goed mogelijk dat deze dalen wel water voerden. Spek (2004: 130) stelt dat de vennen of dobben in het midden-neolithicum in veel gevallen nog niet opgevuld waren met veen en dus nog open water zullen hebben bevat. In de meeste dobben dateert de veengroei hoofdzakelijk van na het atlanticum.

In deze bijdrage is onderzocht in welke mate de ligging van nederzettingen gekoppeld kan worden aan het voorkomen van leemrijke dan wel leemarme/zwak lemige bodems. De hypothese is dat de voorkeur uitging naar leemarme/zwak lemige bodems omdat deze bodems eenvoudiger te ontginnen en te bewerken waren (Spek, 2004: 129). Inderdaad liggen er beduidend meer nederzettingen op leemarme/zwak lemige bodems dan op leemrijke (tabel 1). Hoe herkenden de mensen van de TRB

	Nederzettingen		Mogelijke nederzettingen		Vlakgraven		Hunebedden		Drenthe
	n	%	n	%	n	%	n	%	%
Leemrijke bodem	9	21	9	26	13	34	16	23	13
Leemarme/zwak lemige bodem	27	64	18	51	10	26,5	39	57	13
Bodem onbekend	4	10	5	14	10	26,5	13	19	51
Nat	2	5	3	9	5	13	1	1	23
Totaal	42	100	35	100	38	100	69	100	100

Tabel 1 Per waarnemingsgroep (nederzettingen, mogelijke nederzettingen, vlakgraven en hunebedden) wordt zowel het aantal (n) als het percentage (%) van de waarnemingen aangegeven dat op leemrijke, leemarme/zwak lemige of onbekende bodems of in een nat landschap zijn aangetroffen. Tevens wordt aangegeven hoeveel procent van de provincie Drenthe bestaat uit leemrijke, leemarme/zwak lemige of onbekende bodems en een nat landschap.

Afb. 4 Concentratie TRB-vondsten tussen Valthe en Exloo.

leemarme/zwak lemige en leemrijke bodems? Dit deden ze naar verwachting op basis van de vegetatiegroei. De bosvegetatie op leemarme/zwak lemige

bodems was waarschijnlijk minder zwaar ontwikkeld dan de bosvegetatie op leemrijke bodems. Toch liggen nog 21% van de nederzettingen en 26%

van de mogelijke nederzettingen op leemrijke bodems. Hoe kan dit dan verklaard worden? Er dient opgemerkt te worden dat het verspreidingsbeeld van de nederzettingen zeker vertekend is. Ten eerste zal op de zandgronden vooral het steenmateriaal bewaard gebleven zijn. Grondsporen ontbreken. Daarnaast vergaat organisch materiaal, maar ook aardewerk als het een aantal jaren te dicht onder of aan het oppervlak heeft gelegen. Vaak worden dus alleen strooiingen van steen/vuursteen en/of aardewerk aangetroffen. Dit zijn vondstcategorieën die niet uitsluitend in nederzettingen voorkomen, maar ook bij jachtkampen, hunebedden, vlakgraven, productieplaatsen en rituele plaatsen. Kortom, het is goed mogelijk dat hier vindplaatsen onterecht als nederzettingen worden beschouwd. Ten tweede speelt de stand van het onderzoek een rol. Soms wordt de indruk gewekt dat een bepaald gebied in vergelijking met andere gebieden dichtbevolkt is geweest. Dit beeld kan juist zijn, maar het kan ook het gevolg zijn van het vele onderzoek in het betreffende gebied.

2.2.2 Een plaats voor de dood

De droge landschappen werden niet alleen gebruikt voor het leven, maar ook voor de dood. De mensen van de TRB kenden verschillende wijzen van begraven. Ons beeld van het dodenbestel is gebaseerd op de overgebleven grafvormen: hunebedden en vlakgraven. De meest zichtbare overblijfselen van de TRB zijn de hunebedden, de geraamten van grafkamers. De grafkamers bestaan uit een rij *trilithons*, twee draagstenen met een deksteen er boven op. In Nederland hebben de grafkamers een lengte variërend tussen de 4,3 en 22,6 m (Van Ginkel, Jager & Van der Sanden, 1999: 164-192). De beide uiteinden van de grafkamers waren afgesloten met een sluitsteen en de openingen tussen de grote stenen waren opgevuld met kleinere stenen (stopstenen) en leem. Tot slot werden de grafkamers afgedekt met aarde. De hunebedden bevatten bij- of offergaven zoals bijlen en grote aantallen aardewerken potten (Brindley, 1986; Bakker, 2005: 307-309).

De hunebedden liggen vooral verspreid op de Hondsrug (**afb. 2**). In sommige gevallen komen ze in groepjes voor. Veel hunebedden liggen langs de zogenaamde Hondsrugroute of vertakkingen daarvan (Kolen, 2005: 126). Bij deze route en vertakkingen moeten we ons niet teveel voorstellen. De paden zullen onverhard geweest zijn en werden open gehouden door mensen die zich te voet en later per wagen verplaatsten. Hoewel deze paden archeologisch niet direct traceerbaar zijn, kunnen de paden indirect afgeleid worden uit de ligging van de hunebedden. Veel hunebedden liggen namelijk op één lijn in het land-

schap en de route is met onderbrekingen over de hele Hondsrug te volgen (Van Ginkel, Jager & Van der Sanden, 1999: 111-113). De Hondsrugroute speelde mogelijk een belangrijke rol in het begrafenisritueel. Doordat de overledenen langs de route werden begraven zou de route een samenhang aanbrengen in de ruimte van de levenden en de overledenen. Op de Drentse zandgronden zijn geen botresten bewaard gebleven, zodat we voor meer informatie over de graven zijn aangewezen op onderzoek elders in de TRB-wereld. Uit buitenlands onderzoek is naar voren gekomen dat er veel schedels in de grafkamers voorkomen, wat erop wijst dat er verschillende individuen werden bijgezet. Hierdoor heeft de persoonlijke identiteit, in tegenstelling tot individuen in de vlakgraven, een ondergeschikte rol (Kolen, 2005: 126-134). Het is goed mogelijk dat resten van de overledenen later werden bijgezet. In dat opzicht zouden de hunebedden meer een religieuze functie hebben gehad, waarbij het bijzetten van de resten van de overledenen een onderdeel vormde van het ritueel. Door offers te brengen werd respect getoond aan de voorouders die een belangrijke rol bleven spelen bij de levenden.

In het onderzoek van Bakker (1982: 102) is aangetoond dat de hunebedden vooral op hooggelegen, leemarme bodems en in de directe omgeving van keileem-erosieranden liggen. Daarmee wordt de loop van de Hondsrugroute in eerste instantie bepaald door de uitkomsten van erosieprocessen! Spek stelt daarnaast dat de hunebedden net als de nederzettingen vaak in de directe omgeving van oppervlaktewater liggen (Spek, 2004: 130). In **tabel 1** is te zien dat de meerderheid van de hunebedden (57%) op leemarme/zwak lemige bodems liggen. Op **afbeelding 4** is te zien dat de hunebedden in de directe omgeving liggen van leemrijke bodems, meer specifiek leemrijke bodems met keileem beginnend tussen 40 en 120 cm diepte en bodems waar stenen in de bovengrond zitten. Door de erosie van het keileem kwamen stenen vrij aan het oppervlak te liggen. De stenen hadden een gewicht van enkele tonnen, de zwaarste stenen zelfs rond 20 ton. Het lijkt dan ook vanzelfsprekend dat de mensen van de TRB de hunebedden bij voorkeur op een plaats bouwden waar het zware bouw materiaal in de directe omgeving voorhanden was. Dat de meerderheid van de hunebedden op leemarme/zwak lemige bodems ligt wijst erop dat bij voorkeur de hunebedden werden gebouwd in de nabijheid van de nederzettingen. Hoe kan verklaard worden dat er toch nog 23% van de hunebedden op leemrijke bodems liggen? Waarschijnlijk was de afstand tot de bewoonde leemarme/zwak lemige bodems hier te groot waardoor ze genoodzaakt waren om de hune-

bedden op leemrijke bodems te bouwen (Bakker & Groenman-Van Waateringe, 1988: 153). Dat er relatief weinig hunebedden in het westen van Drenthe liggen komt doordat het keileem daar is overdekt met een (dikke) laag dekzand. Hierdoor waren er minder grote stenen aan het oppervlak te vinden (Spek, 2004: 130).

Een andere grafvorm van de TRB is het vlakgraf. In vlakgraven vonden individuele begravingen plaats met aardewerk of bijlen als bijzettingen (Kossian, 2000: 49-89). In tegenstelling tot de hunebedden en de nederzettingen liggen de vlakgraven verspreid over de provincie. Ze zijn ook aangetroffen in gebieden waar verder TRB-vondsten ontbreken.

Er dient opgemerkt te worden dat de landschappelijke ligging van vlakgraven vertekend is. Zo ligt een aantal vlakgraven in het natte landschap. De aanleg van deze vlakgraven zal naar waarschijnlijkheid in een droge situatie gedaan zijn, maar door de veranderde waterhuishouding in verloop van tijd zijn de vlakgraven overdekt geraakt. Tevens speelt de stand van het onderzoek een rol op de verspreiding van de vondsten. Dat kan tevens verklaren waarom in sommige delen van Drenthe de hunebedden, maar ook de vlakgraven vrij 'geïsoleerd' liggen. Waarom zijn er op plaatsen waar een vlakgraf ontdekt is geen andere sporen bekend? De zichtbaarheid van vlakgraven is niet zo goed als dat van een hunebed. Je zou dan ook verwachten dat er meer vondsten aan

het licht komen bij het aantreffen van een vlakgraf. Mogelijk gaat het hier om 'toevallige' vondsten.

2.2.3 Bijlen op het droge: horen ze bij het natte landschap, bij nederzettingen of bij graven?

Bijlen vormen een bijzondere categorie vondsten. Ze worden zowel in de droge landschappen in hunebedden, vlakgraven en nederzettingen als in het natte landschap aangetroffen. Nu is de vraag waar we de bijldepots onder kunnen laten vallen. Horen ze nu bij het natte landschap, bij nederzettingen of graven? Zoals eerder aangegeven zijn er verschillende interpretaties mogelijk voor de bijldepots: bewaarvondsten, rituele depots of verlies. De bijlen werden nabij nederzettingen en graven gedeponeerd, maar wel in een zone buiten de sfeer van alledaagse activiteiten. De bijldepots worden zowel in natte gebieden als op de overgang van nat naar droog aangetroffen.

In nederzettingen zijn bijlen met een grote lengte niet aangetroffen (Beuker, 2002: 55). Als de bijldepots bij nederzettingen behoren dan mag er verwacht worden dat er overeenkomsten zijn tussen de bijlen aangetroffen in nederzettingen en de bijlen uit depots. Anders dan bijlen uit nederzettingen zijn de bijlen uit depots van uitzonderlijke kwaliteit, bevatten geen gebruikssporen en hebben een grote lengte. Door de uiterlijke kenmerken wordt geacht dat deze

bijlen bijzonder en kostbaar geweest moeten zijn. Aangezien er geen overeenkomsten waar te nemen zijn tussen de bijlen uit nederzettingen en bijlen uit depots is het onwaarschijnlijk dat de bijldepots bij nederzettingen behoren. Het is evenmin aannemelijk dat de bijlen tot verstoorde vlakgraven behoren aangezien de bijlen uit graven minder lang zijn.

Het lijkt erop dat deze bijlen voor één doel gebruikt werden: offergaven. Verbonden met de offergaven is de gedachte dat de offergaven niet meer gebruikt mochten worden. Ze moesten uit handen blijven van de profane wereld. Dit kon bereikt worden door het onbruikbaar maken, vernieling, afzinking, verbranding of begraving van de offergaven (Kossian, 2002: 29). Een uitermate geschikte plaats voor het uit handen houden van de offergaven van de profane wereld waren open wateren en het veenlandschap (zie boven). Wij interpreteren de bijldepots dan ook als offergaven.

3 Synthese

Bovenstaand onderzoek maakt duidelijk dat de mensen van de TRB specifieke ideeën hadden over het gebruik van het landschap. Zo bleken zowel neder-

zettingen als hunebedden vooral voor te komen in gebieden met een leemarme/zwak lemige ondergrond, terwijl vlakgraven een verspreiding vertonen die meer aansluit bij het natuurlijk voorkomen van verschillende bodems in Drenthe. Ook het uitgestrekte veenlandschap kende een specifiek gebruik, dat hier gemakshalve maar als offerlandschap wordt gekenschetst. De betekenis van het landschap ten tijde van de TRB kan vergeleken worden met een steen die concentrische cirkels in het water achterlaat. Het dagelijkse leven bevindt zich in het centrum van deze cirkels. Nieuwe nederzettingen werden aangelegd op locaties waar in de regel gemakkelijk te bewerken leemarme/zwak lemige bodems aanwezig waren, hoewel een derde van de als nederzettingen geïnterpreteerde vondstlocaties op een leemrijke ondergrond gelegen is. De tweede cirkel wordt gevormd door de hunebedden die ook bij voorkeur werden aangelegd op leemarme/zwak lemige bodems, maar waarvan de ligging tevens werd bepaald door het voorkomen van de benodigde grote keien. Daarmee definiëren de hunebedlocaties de grens van het landschap van de levenden en het landschap van de doden. Ook de vlakgraven lijken een dergelijke grensplaats in het landschap in te nemen. De derde cirkel wordt gevormd door het veenlandschap dat als offerlandschap een specifieke plaats had in het betekenisvolle Drentse landschap van de TRB.

Noten

- ① **Jeanet Wiersma** (1983) **BA** is studente *Research Master Art History and Archaeology* aan het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Adres: Poststraat 6, 9712 ER Groningen. E-mail: J.J.Wiersma@rug.nl.
- ② **Prof. dr. Daan Raemaekers** (1969) is hoogleraar Pre- en Protohistorie aan het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen en sinds 2006 tevens directeur van het GIA. Adres: Poststraat 6, 9712 ER Groningen. E-mail: D.C.M.Raemaekers@rug.nl.
- ③ De bodemkaart is vereenvoudigd. De bodemeenheden zijn samengevoegd en zijn van een duidelijke kleur voorzien. Voor de droog/nat-kaart zijn de veengronden (code V), moerige gronden (code W) en de beekdalgronden (beekeerdgronden, code pZg23 en gooreerdgronden, code pZn23), zoals genoemd in het proefschrift van Theo Spek (2004), als natte(re) gebieden aangegeven. De lemigheid is aangegeven door de codes met getal 23 (leemrijk) samen te voegen. De beschikbaarheid van bouw materiaal (steen) is in kaart gebracht waarbij de code KX aangeeft dat de keileem zeer ondiep in de bodem aanwezig is en de toevoeging x geeft aan dat het keileem begint tussen 40 en 120 cm diepte en ten minste 20 cm dik is. Daarnaast is toevoeging m gebruikt om aan te geven waar stenen in de bovengrond liggen. Ook de geomorfologische kaart is vereenvoudigd. De geomorfologische eenheden zijn eveneens samengevoegd en zijn eveneens van een duidelijke kleur voorzien.

Literatuur

- Bakker, J.A.**, 1979. *The TRB West Group. Studies in the Chronology and Geography of the Makers of Hunebeds and Tiefsch Pottery*. Amsterdam.
- Bakker, J.A.**, 1982. TRB settlement patterns on the Dutch sandy soils. *Analecta Praehistorica Leidensia* 15, 87-124.
- Bakker, J.A.**, 2005. Dodenkamers van zwerfkeien. Bouw en functie van de hunebedden. In: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam, 307-310.
- Bakker, J.A. & W. Groenman-van Waateringe**, 1988. Megaliths, soils and vegetation on the Drenthe plateau. In: W. Groenman-van Waateringe & M. Robinson (red.), *Man-made soils* (British Archaeological Reports, International Series 410). Oxford, 143-181.
- Bakker, J.A. & W.A.B. van der Sanden**, 1995. Trechterbekeraardewerk uit natte context: de situatie in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 112, 132-148.
- Bakker, R.**, 2003. *The emergence of agriculture on the Drenthe Plateau. A palaeobotanical study supported by high-resolution C14 dating* (= Archäologische Berichte 16). Bonn.

- Beuker, J.R.**, 2002. De nieuwe economie. In: C. Bergen, M.J.L.Th. Niekus & V.T. van Vilsteren (red.), *Schatten uit het veen*. Zwolle, 48-63.
- Brindley, A.L.**, 1986. The typochronology of TRB West Group Pottery. *Palaeohistoria* 28, 93-132.
- Casparie, W.A.**, 1987. Bog trackways in the Netherlands. *Paleohistoria* 29, 35-65.
- Casparie, W.A.**, 2005. Het hoogveen ontsloten. Houten wegen en paden in de Drentse venen, In: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam, 401-405.
- Ginkel, E., S. Jager & W.A.B. van der Sanden**, 1999. *Hunebedden. Monumenten van een Steentijdcultuur*. Abcoude.
- Gijssels, K. van & B. van der Valk**, 2005. Aangespoeld, gestuwd en verwaaid: de wording van Nederland, In: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens & A. van Gijn (red.), *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam, 45-74.
- Jensen, J.**, 1982. *The Prehistory of Denmark*. Londen.
- Kolen, J. C. A.**, 2005. *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Academisch proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Kossian, R.**, 2000. *Nichtmegalitische Grabanlagen der Trichterbecherkultur in Deutschland und den Niederlanden*. Halle.
- Kossian, R.**, 2002. Offers voor de goden. In: C. Bergen, M.J.L.Th. Niekus & V.T. van Vilsteren (red.), *Schatten uit het veen*. Zwolle, 28-37.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht**, 1999/2000. De C14-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie. III: Neolithicum. *Palaeohistoria* 41/42, 1-110.
- Madsen, T.**, 1982. Settlement Systems of Early Agricultural Societies in East Jutland, Denmark: A Regional Study of Change. *Journal of Anthropological Archaeology* 1, 197-236.
- Midgley, M.S.**, 1992. *TRB culture. The First Farmers of the North European Plain*. Edinburgh.
- Prummel, W. & W.A.B. van der Sanden**, 1995. Runderhoorns uit de Drentse venen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 112, 84-131.
- Sanden, W.A.B. van der**, 1995. Veenvondsten in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 112, 79-83.
- Sanden, W.A.B. van der**, 2002. Veenvondsten in Drenthe (4): over oude kranten met nieuwe vondsten. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 119, 96-100.
- Sanden, W.A.B. van der**, 2002. Structuren in het Drentse veen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 119, 186-216.
- Sanden, W.A.B. van der**, 2002. Veenwegen in Drenthe: enkele nieuwe dateringen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 119, 101-112.
- Spek, T.**, 2004. *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*. Utrecht, Matrijs.
- Vilsteren, V.T. van**, 2002. Goddelijke gaven. In: C. Bergen, M.J.L.Th. Niekus & V.T. van Vilsteren (red.), *Schatten uit het veen*. Zwolle, 18-27.
- Wal, A. ter**, 1995/1996. Een onderzoek naar de depositie van vuurstenen bijlen. *Palaeohistoria* 37/38, 127-158.
- Wentink, K.**, 2006. *Ceci n'est pas une hache. Neolithic Depositions in the Northern Netherlands*. Leiden.

De DPV toen en de DPV nu...

Bijna een eeuw geleden werd door een groepje enthousiaste oudheidkundigen, onder aansporing van Nederlands bekendste archeoloog Albert Egges van Giffen, de Drents Prehistorische Vereniging (DPV) opgericht onder het motto: *Zonder van het verleden te weten is het moeilijk het heden te begrijpen*. We schrijven 1913 en in die tijd krijgt men in de gaten dat de bodem van Drenthe een grote archeologische rijkdom herbergt. Mede dankzij de contacten met vele wetenschappers, onderzoeksinstituten en musea is de DPV al bijna 100 jaar nauw betrokken bij het schrijven van de geschiedenis van Drenthe.

Ter gelegenheid van het 95-jarig bestaan van de Drents Prehistorische Vereniging in 2008 verschijnt deze rijk geïllustreerde uitgave over de veranderende relatie tussen de mens en het landschap door de eeuwen heen. In negen bijdragen, variërend van rendierjagers uit het einde van de laatste ijstijd via boerengemeenschappen uit de latere prehistorie tot in de middeleeuwen, staat het landschap centraal. Hoewel de nadruk op Drenthe ligt, komen ook andere gebieden in Noord-Nederland aan bod, zoals de Veluwe en het Groninger kustlandschap. Dit boek geeft dan ook een waardevol overzicht van de huidige stand van zaken met betrekking tot de archeologie van het landschap in het noorden van Nederland.

“Met deze fraai uitgevoerde publicatie laat de Drents Prehistorische Vereniging zien dat ze is uitgegroeid tot een serieuze partner van archeologen die landschappen en hun langetermijn-ontwikkeling als thema op de onderzoeksagenda hebben staan. Van de samenwerking tussen de DPV en beroepsarcheologen is in de toekomst nog veel te verwachten.”

Dr. Wijnand van der Sanden (provinciaal archeoloog van Drenthe)

“De Drents Prehistorische Vereniging verbindt al 95 jaar de werelden van vrijwilligers en professionals in de Drentse archeologie. Op tal van plekken in Drenthe verkennen amateurarcheologen met groot enthousiasme het verre verleden van hun woonomgeving en leggen daarmee een stevig fundament onder de professionele archeologie. Omgekeerd voedt en inspireert het werk van professionele archeologen op tal van manieren de amateurarcheologie. Wederzijds vertrouwen en wederzijdse kennisoverdracht vormen al 95 jaar het fundament voor deze vruchtbare samenwerking. Deze gevarieerde jubileumbundel laat zien tot welke mooie resultaten deze samenwerking kan leiden. Zowel voor amateurs als professionals bevat dit boek veel inspirerende nieuwe kennis!”

Prof. dr. ir. Theo Spek (hoogleraar Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen)

Dit jubileumboek is financieel mede mogelijk gemaakt door:

Stichting
Nederlands
Museum voor
Anthropologie
en Praehistorie

provincie Drenthe

